

Horyzonty Polityki
2021, Vol. 12, N° 38

MAŁGORZATA Łakota-Micker

<http://orcid.org/0000-0001-6308-406X>

Uniwersytet Wrocławski
malgorzata.lakota-micker@uwr.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2035

Milo Djukanović – droga na szczyt

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Niniejszy artykuł, opisujący lata młodości i dojście do władzy kluczowego polityka czarnogórskiego – Milo Djukanovića, jest pierwszym z cyklu, który ma za cel prześledzenie wpływu różnych czynników zewnętrznych na jego polityczne decyzje i podejmowane działania.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Lata młodości i środowisko, w jakim dorastał polityk, wywarły ogromny wpływ na przyjęty przez niego kierunek. Ukształtowały jego polityczną świadomość. Wychowywany pod okiem ojca – sędziego i członka Sojuszu Komunistów Czarnogóry – zainteresowanie polityką przejawiał od najmłodszych lat. Szybko piął się po szczeblach kariery, nabywając obycia i pewności siebie. Zapał, trafne spostrzeżenia, celne wypowiedzi sprawiły, że został zauważony przez Slobodana Miloševića. Lekcja życia, jaką zdobył u boku jugosłowiańskiego i serbskiego przywódcy politycznego, otworzyła mu drzwi do kariery. W artykule postawione zostały pytania o fenomen Djukanovića. W czym tkwi mistrzostwo jego taktyki politycznej? Co sprawia, że nie ma sobie równych?

PROCES WYWODU: Śledząc losy i karierę polityczną Milo Djukanovića trudno nie zwrócić uwagi na postawę polityka. Fakt, że miał on silne oparcie w rodzinie, dorastał w otoczeniu o poglądach rewolucyjnych, umiał marzyć, dał mu siłę, aby walczyć o niepodległość Czarnogóry. Człowiek z charyzmą, kulturą osobistą, szczery i otwarty. Dżentelmen i buntownik nie bojący się mówić, co

Sugerowane cytowanie: Łakota-Micker, M. (2021). Milo Djukanović – droga na szczyt. *Horyzonty Polityki*, 12(38), 49-67. DOI: 10.35765/HP.2035.

myśli. Od trzech dekad najpopularniejszy polityk Czarnogóry. Kochany przez tłumy, ale i przez nie nienawidzony. Oskarżany o korupcję, powiązania ze światem przestępczym, mistrz taktyki politycznej, ale i jej cichy zakładnik.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Milo Djukanović nie ma sobie równych. Jego zawrotna kariera oraz popularność wyniosły go na szczyt polityki, umożliwiając nawiązanie licznych znajomości i wciągając w układy z najbardziej prominentnymi osobistościami.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: W małym państwie, jakim jest Czarnogóra, cienka jest linia oddzielająca to, co przyzwoite i dozwolone, od tego, co niepoprawne politycznie i nielegalne. W swej karierze Djukanović nieraz balansował między tym, co poprawne politycznie, a niedozwolone prawem i niemoralne.

SŁOWA KLUCZOWE:

Milo Djukanović, Czarnogóra, kariera, władza, polityka

Abstract

MILO DJUKANOVIĆ – THE WAY TO THE TOP

RESEARCH OBJECTIVE: This article is the first in a series describing the years of youth and the rise to power of a key Montenegrin politician – Milo Djukanović. The aim of this article is to trace the influence of various external factors on his political decisions and actions.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The years of youth and the environment in which the politician grew up had a huge impact on the direction he adopted. Brought up under the watchful eye of his father – a judge and member of the Communist Alliance of Montenegro, he was interested in politics from an early age. He quickly climbed the career ladder. Enthusiasm, accurate observations, and accurate statements made him noticed by Slobodan Milošević. The article poses questions about the Djukanović phenomenon. What is the mastery of his political tactics?

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Following the fate and political career of Djukanović, it is difficult not to pay attention to the politician's attitude. The fact that he had a strong family support, grew up in an environment with revolutionary views, had the audacity to dream, gave him the strength to fight for Montenegro's independence. Loved by crowds, but also hated by them. Accused of corruption, links with the criminal world, a master of political tactics, but also its silent hostage.

RESEARCH RESULTS: Milo Djukanović is second to none. His dizzying career and popularity elevated him to the pinnacle of politics, enabling him to

establish numerous friendships and getting involved with the most prominent personalities.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS:

In a small country like Montenegro, there is a thin line that separates what is decent and allowed from what is politically incorrect and illegal. In his career, Djukanović has often balanced between what is politically correct and what is illegal and immoral.

KEYWORDS:

Milo Djukanović, Montenegro, career, power, politics

Niniejszy artykuł stanowi próbę uzyskania odpowiedzi na pytanie o fenomen władzy Milo Djukanovića – jednego z najbardziej rozpoznawalnych polityków na Bałkanach Zachodnich. To pierwszy z cyklu artykuł przybliżający sylwetkę byłego, kilkakrotnego premiera, aktualnie prezydenta Czarnogóry, który od trzydziestu lat kieruje sceną polityczną jednego z najmniejszych państw Europy. Od młodości angażował się w sprawy państwowe, początkowo jako najmłodszy członek KC Związku Komunistów Jugosławii (*Savez komunista Jugoslavije*), uczeń samego Slobodana Milosevića, a w latach dziewięćdziesiątych poseł do Parlamentu Czarnogóry, aż wreszcie niezależny polityk, współtwórca Demokratycznej Partii Socjalistów (*Demokratska Partija Socijalista DPS*) i główny popularyzator czarnogórskiej niezależności państwowej (DPS, 2020). Od 1997 roku wierny własnym ideom, nierzadko sprzecznym z promowanymi przez serbskich działaczy państwowych; indywidualista, szanujący historię, lecz i tworzący jej nowy bieg pozbawiony serbskiej ingerencji, o co trudno, mając na uwadze wspólne dzieje państw i ich narodów.

Artykuł oparty w dużej mierze na nieprzytaczanych dotychczas informacjach, zaczerpniętych tak z zagranicznych źródeł, jak i z Archiwum Polskiej Agencji Prasowej, ale nie pozbawiony przy tym szablonowych źródeł z zakresu literatury naukowej poświęconej Bałkanom, daje nowe spojrzenie na osobę czarnogórskiego przywódcy. Nie powinien dziwić fakt, że w tego typu opracowaniu o nurcie biograficznym wśród metod i technik badawczych, jako wiedząca dominuje analiza historyczno-opisowa. Komparatystyka zaś lub metoda systemowa jako równie przyteczne dla przeprowadzanej analizy

politologicznej, w tym konkretnym przypadku mniej wykorzystane, zdecydowanie ustępują jej miejsca.

Historycznie Czarnogóra bliska jest Serbii, która z końcem średniowiecza opanowana była przez imperium osmańskie. Podczas gdy Serbia do XIX wieku pozostawała pod władzą Stambułu, Czarnogóra w 1852 roku ogłosiła się niezależnym księstwem, uzyskując uznanie niepodległości przez Turków w 1878 roku, w 1919 stając się królestwem (Jelavich, 2005). Serbia tymczasem po proklamowaniu swej niepodległości (1878) doprowadziła do podniesienia, kilka lat później, Księstwa Serbskiego do rangi królestwa. Wojny bałkańskie, w latach 1912-1913 wzbogaciły Królestwo Serbii o nowe terytoria na południu, m.in. o obszar Macedonii. Po I wojnie światowej Królestwo Serbii przyłączyło do siebie Czarnogórę i tym samym uzyskało dostęp do morza. W grudniu 1918 roku Serbia, a z nią Czarnogóra weszły w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenców (SHS), przekształconego w 1929 roku w Królestwo Jugosławii (Felczak, Wasilewski, 1985, s. 430). Czarnogóra, w latach 1878-1918 znajdowała się pod rządami króla Nikoli I Petrovića.

Po II wojnie światowej komunistyczni partyzanci Josipa Broz Tito nadali krajowi strukturę federalną. Serbia i Czarnogóra stały się republikami związkowymi socjalistycznej Jugosławii (Felczak, Wasilewski, 1985, s. 496). Przez dalsze 87 lat Czarnogóra, wraz z obywatelami Serbii, współistniała w ramach jednego kraju, choć pod zmienną nazwą. Gdy w 1991 roku federacja zaczęła ulegać rozpadowi, ówczesny przywódca republiki Slobodan Milošević, starając się temu zapobiec, doprowadził do wybuchu krwawych starć w Bośni i Chorwacji. Obie wojny zakończyły się klęską militarną Serbów. Podobnie konflikt, jaki toczył się w latach 1997-1999 z kosowskimi Albańczykami, który ostatecznie przerodził się w konfrontację zbrojną z NATO. Po rozpadzie Jugosławii Czarnogóra jako jedyna opowiedziała się w referendum za pozostaniem z Serbią w federacji. Słaba ekonomicznie Czarnogóra, pod naciskiem przywódców Wspólnoty Europejskiej, musiała jeszcze chwilowo poczekać na polityczną roszadę. Przegrana Miloševića w wyborach prezydenckich w Jugosławii (24.09.2000) w dużej mierze osłabiła pozycję Serbii. Utraciła ona wówczas kontrolę nie tylko nad swą dawną kolebką państwowości – Kosowem – ale i nad Czarnogórą. Gdy Slobodan Milošević w czerwcu 2001 roku został wydany do Hagi i postawiony

przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii (MTKJ), Milo Djukanović był już w trakcie realizacji swego politycznego projektu dotyczącego czarnogórskiej państwowości (klm, ro, 2006, PAP).

Były zawodnik jugosłowiańskiej reprezentacji w koszykówce okazał się być mistrzem taktyki politycznej. Swą karierę rozpoczynał w latach 1989-1991 jako sekretarz Prezydium Komitetu Centralnego Związku Komunistów Czarnogóry (DPS, 2020). Gdy w 1989 roku masowe demonstracje na terytorium Czarnogóry zostały uciszone przez władze i komunistyczne kierownictwo partyjne, Djukanović podsumował wydarzenia i oświadczył, że przywódcy Czarnogóry „zapłacili już cenę za brak moralności i przyjęli baty” (Predsjednik.me, 2020), był to czas, kiedy należało zacząć myśleć o przyszłości. To wówczas do władzy doszli młodzi politycy. Szefem komunistów Czarnogóry został Momir Bulatović, zwolennik utrzymania federacji jugosłowiańskiej w postaci scentralizowanej, bez względu na to, czy niezbędnym miałyby okazać się użycie argumentów militarnych czy nie (Roszkowski, Kofman, 2005, s. 158). W skład ekipy rządzącej wstąpili „młodzi, inteligentni i piękni” (Nedeljnik, 2019), jak Czarnogórcy zwykli określać Milo Djukanovića i Svetozara Marovića – prawnika, działacza politycznego, w latach 1994-2001 przewodniczącego Parlamentu Czarnogóry, późniejszego prezydenta federacji Serbii i Czarnogóry (2003-2006). Naród wręcz oszalał na ich punkcie. Dedykowano im pieśni i gloryfikowano za życia, prosząc, aby nie odchodzili z polityki. Jednak tylko Djukanovićowi udało się utrzymać na politycznej scenie Czarnogóry przez kolejne trzydzieści lat. Pod względem długości trwania kariery politycznej zdecydowanie pozostawił w tyle bliskich, partyjnych towarzyszy, m.in. w osobach: Slobodana Milosevića, Kiro Gligorova (prezydenta Republiki Macedonii w latach 1991-1999) czy Milana Kučana (prezydenta niepodległej Słowenii w latach 1991-2002). 15 lutego 1991 roku, w dniu swoich 29. urodzin, Milo Djukanović – jako najmłodszy w historii Europy – objął stanowisko premiera Czarnogóry. Z niewielkimi przerwami urząd ten sprawował aż siedmiokrotnie (od lutego 1991 do marca 1993, od marca 1993 do listopada 1996, od listopada 1996 do lutego 1998, od stycznia 2002 do listopada 2006, od lutego 2008 do czerwca 2009, od czerwca 2009 do grudnia 2010 i od grudnia 2012 do listopada 2016 roku). Nominacje na szefa rządu przyjmował

m.in. trzykrotnie od ówczesnego prezydenta Republiki Czarnogóry Momira Bulatovića (po raz pierwszy 15 lutego 1991, po raz drugi z chwilą utworzenia rządu i powołania wielopartyjnej Skupštiny 5 marca 1993 i po raz trzeci, w listopadzie 1996 roku).

Na czym polega fenomen Milo Djukanovića, trudno stwierdzić. Urok osobisty? Charyzma? Odpowiednie powiązania? Artykuł ukazuje drogę na szczyt kluczowego polityka czarnogórskiej sceny politycznej. Na jego potrzeby wykorzystane zostały monografie, źródła internetowe, doniesienia Polskiej Agencji Prasowej, wywiady prowadzone przez Autorkę na terytorium Czarnogóry. Rysujący się z nich obraz przywódcy niejednokrotnie stawia go w złym świetle, ujmując dokonany zasługom i oskarżając o nielegalne przedsięwzięcia, powiązania ze światem przestępczym. Krytyka przybiera na sile w okresie prowadzonych kampanii wyborczych, słabnie po ich zakończeniu, co tylko dowodzi, że jest ona następstwem ścierania się między sobą interesów różnych partii i wpływów, bezpośrednio na nie oddziałujących.

Milo Djukanović wywodzi się z rodziny inteligenckiej, prawosławnej. Jego ojciec Radovan Djukanović był sędzią i funkcjonariuszem Sojuszu Komunistów Czarnogóry, matka Stana, z domu Maksimović, była z zawodu pielęgniarką. Rodzina początkowo mieszkała na terytorium Bośni i Hercegowiny, jednak kiedy na świat przyszło pierwsze dziecko – Ana – przeprowadzili się do Niksića, gdzie 15 lutego 1962 roku urodził się Milo, trzy lata później, jego brat Aleksandar (Predsjednik.me, 2020). Edukację wczesnoszkolną Milo pobierał w Niksiću, gdzie uczył się do szkoły podstawowej także Milo Burzan. Po ukończeniu szkoły średniej w Podgoricy studiował na Wydziale Ekonomicznym, gdzie w 1986 roku ukończył ekonomię i turystykę. Dwa lata po studiach Milo Djukanović poślubił Lidiję Kuch, koszykarkę i prawniczkę, z którą doczekał się syna Blažo. Podobnie jak w życiu, tak i w polityce związek wystawiany był na liczne próby. Pojawiały się spekulacje o romansach polityka. Jednak nie zburzyły one trwającego po dziś dzień związku. Podobnie nie udało się odsunąć Milo Djukanovića od polityki, którą zainteresowanie przejawiał od najmłodszych lat. Był prezesem organizacji młodzieżowej, członkiem Prezydium Republikańskiej Konferencji Związku Młodzieży Socjalistycznej w Czarnogórze (*Savez Socijalisticke Omladine SSO*), następnie członkiem Prezydium SSO Jugosławii, członkiem

Centralnego Komitetu Związku Komunistów Jugosławii, przewodniczącym AMSJ i kandydatem na przewodniczącego młodzieżówki Jugosławii (Grujić, 2002,). W 1979 roku Djukanović został najmłodszym członkiem Komitetu Centralnego Związku Komunistów Jugosławii. Jego zapał, trafne spostrzeżenia i przekonujące wypowiedzi podobały się towarzyszom partyjnym. Gdy w 1988 roku Slobodan Milošević prowadził politykę mającą na celu obalenie władz w okręgach Wojwodiny i Kosowa, wywołując tym fale masowych protestów, m.in. wśród kosowskich górników grożących masowym samobójstwem, Milo Djukanović towarzyszył mu w trakcie wieców, chłonąc wiedzę i nabierając politycznego doświadczenia (Zacharias, 2002, s. 124). Podczas pierwszych, wielopartyjnych wyborów pod koniec 1990 roku Djukanović został wybrany posłem do Parlamentu Czarnogóry. Znalazł się wówczas wśród „młodych gniewnych”, których działania doprowadziły do przekształcenia w 1991 roku czarnogórskiej Partii Komunistycznej w Demokratyczną Partię Socjalistów (DPS). Gdy w tym samym roku rozpadała się Jugosławia, Djukanović obejmował urząd premiera Czarnogóry. Bycie wieloletnim wychowankiem partii i wodza opłacało się. Djukanović piał się po szczeblach kariery, zyskując poparcie i nabierając pewności siebie. Od kwietnia 1994 roku pełnił funkcje jednego z trzech zastępców przewodniczącego DPS. O ile na początku kariery wzorem dla niego pozostawał Slobodan Milošević, dążący do zdobycia dominującej pozycji w Jugosławii i starający się doścignąć samego Tito, tak od 1996 roku poglądy polityczne Djukanovića zaczęły ulegać zmianie. Używając ciętej riposty, otwarcie wypowiadał się już przeciwko ortodoksyjnym komunistom. Z „wielbiciela” Miloševića stał się jego przeciwnikiem. Zaczął kreować własną politykę państwową i tworzyć „własne państwo”. Dało mu to rozgłos i popularność w całej Jugosławii. Zyskał wówczas przydomek „Milo brzytwa” (Grujić, 2002). W 1997 roku, podczas XVII sesji zgromadzenia Komitetu Centralnego Czarnogóry, Djukanović bez ogródek otwarcie skrytykował Miloševića, mówiąc o „braku zaufania do rządzących, który powoduje ciągnący się kryzys w całym kraju” (Grujić, 2002). Ta i inne wypowiedzi, uderzające w działania władz Belgradu i samego prezydenta Serbii, przyczyniły się do rozłamu w partii. Przychylni Miloševićowi członkowie, pod przywództwem Momira Bulatovića, opuścili szeregi DPS, powołując (w marcu 1998) nowe ugrupowanie polityczne – Socjalistyczną

Narodową Partię Czarnogóry (*Socjalistička narodna partija Crne Gore*; SNP CG). Zyskała ona poparcie Serbskiej Republiki Jugosławii (Biografija.org, 2019). Dla dalszej historii Czarnogóry rok 1997 i odważne słowa młodego polityka stanowiły moment przełomowy. Sam fakt, że uczeń śmiał przeciwstawić się „swemu mistrzowi”, dowodził odwagi i charyzmy Djukanovića. Konkurowanie z oskarżonym przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii o wywołanie konfliktów wojennych w Kosowie, Bośni, Chorwacji „zbrodniarzem, ludobójcą” lub, jak twierdzą inni, „wielkim patriotą” było odważnym posunięciem. Historia Jugosławii wcale nie jest tak prosta i jednoznaczna, a przywódcy polityczni „dobrzy lub źli”. Na Bałkanach nic nie jest jednoznaczne, ten trudny politycznie i ideowo obszar, niczym w krzywym zwierciadle, w zależności od narodowości, wyznania, wieku, odwraca punkt widzenia, rysując realia z różnych perspektyw.

Gdy Milo Djukanović postanowił „pójść swoją drogą”, media zaczęły spekulacje na temat jego udziału w prowadzonym na szeroką skalę procederze przemytu papierosów i tzw. „innych towarów”. Podkreślano, że Djukanović, prowadząc działalność generującą znaczne środki finansowe, „poczuł się bezpiecznie” i postanowił umocnić swą pozycję oraz kontrolować gospodarkę państwa. Nie podobano się to Belgradowi. Postawa Djukanovića, godząca w interesy Slobodana Miloševića, miała zadecydować o „naciskach Belgradu” na Momira Bulatovića, któremu zlecono wówczas zdymisjonowanie Djukanovića. Doprowadziło to do konfliktu między byłymi bliskimi współpracownikami. Wybory prezydenckie 19 października 1997 roku, w których Milo Djukanović pokonał Momira Bulatovića (głosami 174 745: 169 276 głosów), przerwały ostatecznie współpracę i zadecydowały o zakończeniu wieloletniej znajomości polityków. Momir Bulatović niejednokrotnie oskarżał później Djukanovića o to, że na własne potrzeby wykorzystywał policję i tajne służby, prowadząc pod przykryciem instytucji na rzecz bezpieczeństwa nielegalne interesy (Slobodna Evropa, 2017). Silna wola doprowadzenia Czarnogóry do niezależności zagwarantowała Milo Djukanovićowi wygraną w wyborach prezydenckich w 1997 roku. Głoszone hasło „rychłej niepodległości” stało za sukcesem wyborczym. 15 stycznia 1998 roku Djukanović objął funkcję Prezydenta Republiki, którą sprawował do 25 listopada 2002 roku. Dobra passa Djukanovića trwała.

Wybory parlamentarne w maju 1998 roku wprowadziły na szczyt kierowaną przez niego proniepodległościową ekipę. Potrzeba zaprowadzenia reform i rozpoczęcia procesu demokratyzacji Czarnogóry zyskała poparcie wśród państw Zachodu. Tym bardziej, że sytuacja gospodarcza kraju nie należała wówczas do dobrych. Napięcia polityczne, trudne relacje z Serbią starającą się stawić czoło kryzysowi kosowskiemu, dodatkowo osłabiały pozycje wchodzących w skład federacji państw na arenie międzynarodowej. Odpowiednia polityka zagraniczna stanowić mogła antidotum na zaistniałą sytuację. Prezydentura dała Djukanovićowi swobodę działania. Pozwoliła realizować wizje, których nie miał autorytarny Milošević, całkowicie odbierając temu ostatniemu nadzieję na budowę Wielkiej Serbii. Nacisk na demokratyzację kraju, postęp gospodarczy i realizację zobowiązań na rzecz społeczności międzynarodowej postawiły w sprzeczności polityki obu republik i całkowicie poróżniły polityków. Gdy w latach 1996-1999 trwała wojna między Serbami a kosowskimi Albańczykami, Czarnogóra głosiła swą neutralność, odcinając się od polityki Miloševića. W listopadzie 1999 roku wprowadzono w Czarnogórze nową walutę – markę niemiecką (od 1 stycznia 2003 roku zastąpiono ją euro). Za swe zasługi Milo Djukanović został odznaczony w 1999 roku przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Ekspertów Politycznych medalem, przyznawanym za znaczący wkład w procesy demokratyczne w wybranych miejscach świata (Grujić, 2002).

Druga połowa lat dziewięćdziesiątych XX wieku formowała dalszą państwowość Czarnogóry, wpływając na jej kształt i sposób funkcjonowania. Pod hasłem „naprawy stosunków z sąsiadami” Milo Djukanović postanowił naprawić nadwerżone swymi „dawnymi poglądami” stosunki z państwami regionu. Zdobył się wówczas na przeprosiny prezydenta Chorwacji Stipe Mesića za słowa nienawiści, które w 1991 roku kierował przeciwko Chorwatom po tym, jak 19 maja 1991 roku wraz ze Słoweńcami opowiedzieli się za odłączeniem od Jugosławii i utworzeniem niepodległego państwa. Republika Serbii, potępiając ów krok rozpoczęła działania zbrojne. Przewidziano, że jednym z etapów toczącej się wojny domowej będzie oblężenie zabytkowego Dubrownika, które rozpoczęto 1 października a zakończono w grudniu 1991 roku. Właśnie wówczas, podczas nadzwyczajnej sesji parlamentu, Djukanović podkreślał, że gdy tylko dojdzie do oblężenia i bombardowania Dubrownika

„Czarnogórcy (wraz z Serbami) pokonają Chorwatów i zakończą ich żywot raz na zawsze” (Grujić, 2002). Nawiązując do chorwackiej flagi i widniejącej na niej szachownicy, dodawał, że „Serbowie i Czarnogórcy nienawidzą gry w szachy” (Grujić, 2002), co było metaforą dla panujących między narodowościami dawnych stosunków i promiłoševićovskich tendencji. Tego typu złowrogie wypowiedzi z ust Djukanovića w latach dziewięćdziesiątych pojawiały się często. Na początku kariery politycznej Milo Djukanović był młodym niemającym oporów demagogiem. Popierany przez społeczeństwo, doceniany przez przywódcę Jugosławii i członków partii, nie bał się mówić, co myśli. Jednak gdy zakończyła się wojna na Bałkanach i na mocy rezolucji 827 Rady Bezpieczeństwa ONZ z 25 maja 1993 roku powołano Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii (MTKJ), który po aresztowaniu Slobodana Miloševića pod jurysdykcję kierował czyny byłych prezydentów, premierów, zbrodniarzy wojennych, dalsze scysje polityczne nie miały sensu. Wizja Milo Djukanovića była jasna – powrót do korzeni, czarnogórskich tradycji i niezależności państwowej.

Czarnogóra jest niewielkim państwem zamieszkanym przez ok. 620 tys. obywateli. Pozwoliło to Djukanovićowi, w stosunkowo krótkim czasie, zbudować wokół siebie grono zaufanych osób. Powiązania rodzinne i towarzyskie otwierały drogę do sukcesu. W Czarnogórze kształtowała się wówczas elita polityczna budująca podwaliny pod przyszłe państwo. Ludzie z otoczenia Djukanovića rośli w siłę, zyskiwali popularność, dochodzili szybko do wysokich stanowisk państwowych. Dla pozostałych obywateli nagrodą za poparcie była niepodległość państwa. Zanim jednak została ogłoszona, doszło do szeregu zmian. Milo Djukanović z „młodego, gniewnego” lidera postkomunistycznego reżimu autorytarnego, ucznia Slobodana Miloševića, stał się dojrzałym, niezależnym politykiem, który „swetry zamienił na eleganckie garnitury” (Nedeljnik, 2019). Dystyngowany, kulturalny, o nienagannym wizerunku, były koszykarz został „twarzą Czarnogóry”. Jego transformacja, która rozpoczęła się w 1997 roku, widoczna była nie tylko w sposobie ubierania się, ale i w podejściu do relacji dwustronnych. Gdy w 2000 roku ówczesny prezydent Jugosławii został odsunięty od władzy, jego miejsce zajął Vojislav Koštunica. Djukanović jako architekt Czarnogóry, reformator, liberał i demokrat rozpoczął w państwie proces reform i normalizacji stosunków

z państwami sąsiadami. Czarnogóra zaczęła uciekać przed serbskim hegemonizmem. Dla Milo Djukanovića stało się jasne, że albo zjedna sobie sąsiadów i, podobnie jak Słowenia, Chorwacja, zacznie transformację, która poprowadzi państwo w stronę integracji z NATO i Unią Europejską, albo pozostanie pod wpływem Serbii i będzie musiał pogodzić się z uciskiem przez kolejne lata. Za zmianami przemawiał fakt, że w 1996 roku Unia Europejska nawiązała relacje z państwami bałkańskimi w ramach tzw. podejścia regionalnego. Jego głównym celem było ustanowienie i utrzymanie demokracji oraz rządów prawa, zapewnienie poszanowania mniejszości narodowych i praw człowieka, a także ożywienie aktywności gospodarczej (Manteuffel, Portal Spraw Zagranicznych, www.psz.pl). 20 czerwca 2000 roku, podczas unijnego spotkania na szczycie w Feira, pięć państw byłej Jugosławii zostało potencjalnymi kandydatami do członkostwa w Unii Europejskiej. W listopadzie 2000 roku, podczas przełomowego szczytu w Zagrzebiu, ustanowiono Proces Stabilizacji i Stowarzyszenia (*Stabilisation and Association Process, SAP*), który wspierać miał państwa bałkańskie w przemianach systemowych, transformacji i współpracy regionalnej. Dodatkowym atutem zbliżenia się do UE była pomoc finansowa, którą Unia zobowiązała się przekazywać państwom bałkańskim za pomocą instrumentów przedakcesyjnych, tj. PHARE i OBNOVA. Dla Djukanovića, głoszącego potrzebę odbudowy utraconej niepodległości, nie było innej opcji. Europejska wizja Czarnogóry powoli zaczynała się urzeczywistniać. Rozpoczęto prywatyzację ponad 90% przedsiębiorstw. Zmiany, jakie zachodziły w państwie, prowadziły do jego stopniowego usamodzielnienia się, co chwalone było przez Zachód. Obrany przez Djukanovića kierunek w polityce uchronił państwo między innymi przed skutkami sankcji ekonomicznych i bombardowaniami NATO w 1999 roku. Z drugiej zaś strony odważne posunięcia i dążenie Podgoricy do niepodległości traktowane były jako jeden z elementów, który może wpłynąć na eskalację nowych konfliktów i stać się zachętą dla Albańczyków w Kosowie i Macedonii oraz Serbów w Bośni do walki o własne państwo (mmp/amp/raf, 2002, PAP). Plany obiecwanego obywatelom przez prezydenta referendum niepodległościowego pokrzyżowali unijni delegaci, składając Djukanovića do zawarcia układu wiążącego Podgoricę z Belgradem. W wyniku rozmów prowadzonych z Javierem Solaną 14 marca 2002 roku, dwie republiki tworzące dotychczas Federalną Republikę

Jugosławii podpisały porozumienie o utworzeniu nowego państwa „Serbii i Czarnogóry” (Wojnicki, 2003, s. 68). W zamian za niepodległość doszło do restrukturyzacji wzajemnych stosunków (wprost.pl, 2002). „Nowe państwo nie będzie ani konfederacją, ani luźną federacją, lecz zupełnie niekonwencjonalnym rozwiązaniem” (wprost.pl 2002, 14 marca) – mówił prezydent Jugosławii Vojislav Koštunica. Ustalono, że *quasi*-niepodległe republiki będą miały wspólnego prezydenta, wspólną politykę obronną i zagraniczną, dysponować będą jednym miejscem w ONZ. Republiki będą mieć osobne służby celne i niezależne systemy gospodarcze. Serbia pozostanie przy dinarze, Czarnogóra zaś wprowadzi euro. Podpisane w Belgradzie przez prezydenta Jugosławii Vojislava Koštunicę, prezydenta Czarnogóry Milo Djukanovića, premiera Serbii Zorana Djindjića, premiera Czarnogóry Filipa Vujanovića, wicepremiera Jugosławii Miroljuba Labusa oraz szefa unijnej dyplomacji Javiera Solanę porozumienie osłabiło wówczas pozycję Djukanovića, ale nie zniechęciło go do dalszej walki o niezależność Czarnogóry (jo/ro/bug/mik, 2002. PAP).

Już od dłuższego czasu, na znak protestu, bojkotował on jugosłowiańskie instytucje, co stało się wymownym znakiem Podgoricy, podkreślającym jej bezsilność i „uzależnienie” od decyzji władz federalnych, kontrolowanych przez Serbię. Obietnice o referendum niepodległościowym, którymi Djukanović zjednał sobie wyborców ubiegając się o fotel prezydencki, należało odłożyć na później.

Istniejąca sytuacja i towarzysząca jej presja proniepodległościowych liberałów w republice kładły się cieniem na losie mniejszościowego rządu. Porozumienie dla polityków było szokiem i zdradą interesów narodowych. Układ z Serbią „przeszedł najgorsze oczekiwania liberałów” – konstatował Miograd Živković, przywódca Sojuszu Liberalnego, którego partia zgodziła się poprzeć rząd, ale dopiero w zamian za obietnicę rozpisania referendum niepodległościowego. „Porozumienie, to całkowity krach dążeń niepodległościowych” – dodawali przedstawiciele Socjalistycznej Partii Ludowej (SNP), broniącej związków z Belgradem. Do podziału na zwolenników i przeciwników Djukanovića doszło i w samej Demokratycznej Partii Socjalistów (DPS). „Porozumienie jest ważnym krokiem demokratycznej Czarnogóry w kierunku powrotu do Europy” (kar/mc/dym, 2002. PAP), gdyż „państwo wreszcie zyskało poparcie sił demokratycznych w Serbii, wspólnoty międzynarodowej

i wielkich mocarstw, a także światowej opinii publicznej, która chce stabilizacji w tym regionie” (kar/mc/dym, 2002. PAP). „Wyborcy zostali oszukani, ponieważ decyzja ta jest nie do przyjęcia z politycznego, moralnego i patriotycznego punktu widzenia” – konstatowali inni (kar/mc/dym, 2002. PAP). „Djukanović jest skończony” – mówiono. Jednak fakt, że to właśnie dzięki niemu rozpoczęła się w państwie prywatyzacja i Czarnogórze udało się częściowo uniknąć skutków sankcji ekonomicznych, co sprawiło, że nie została dotknięta, jak Serbia, bombardowaniami NATO, nie pozwolił przekreślić jego osoby. Starając się wyjść z politycznego impasu i usprawiedliwiając podjętą *ad hoc* decyzję, on sam podkreślał, że układ przewiduje możliwość zrewidowania stanowiska w sprawie wspólnego państwa po trzech latach. Mimo lawinowych trudności, jakie przyniosło porozumienie belgradzkie, słów o referendum dotrzymał. W związku z tym, że tworzący koalicję z SDP Liberalny Sojusz (*Liberalni Savez*) wycofał się ze współpracy, padł wniosek o votum zaufania dla rządu, w wyniku czego w kwietniu 2002 roku dymisję złożył premier Czarnogóry Filip Vujanović. Zgodnie z konstytucją prezydentowi przypadło mianowanie w ciągu 60 dni nowego premiera. Gdyby nie udało mu się wyłonić trwałej większości, rozpisana miała być nowa elekcja (Jku/ro/raf, 2002. PAP). Przeprowadzone w Czarnogórze majowe wybory lokalne o dziwo nie zachwiały, a wręcz wzmocniły pozycję partii Djukanovića, zwolennika Unii Europejskiej. Nadzieja na realizację niepodległościowych aspiracji Czarnogóry została podtrzymana. Jesienią 2002 roku miały miejsce nadzwyczajne wybory parlamentarne. Przyniosły one zwycięstwo stojącej na czele koalicji partii Djukanovića (DPS + SDP). Decyzja o oddaniu fotela prezydenckiego przez Djukanovića zapadła niespodziewanie i stanowiła zaskoczenie dla społeczeństwa. Pełnienie funkcji reprezentacyjnych i protokolarnych głowy państwa było dlań niewystarczające. Komentatorzy podkreślali, że był to krok podjęty w obliczu afer, w jakie zamieszani byli czarnogórscy politycy, który uchronić miał Milo przed ewentualną porażką wyborczą w trakcie nadchodzących wyborów prezydenckich. Zostały one zaplanowane na 22 grudnia 2002, a później na 9 lutego 2003 roku, lecz z uwagi na zbyt niską frekwencję wyborczą doszło do ich unieważnienia (frekwencja w obu przypadkach wynosiła 47%, przy zakładanym wymogu udziału w nich 50% uprawnionych do głosowania). Gdy DPS przedstawiła swojego kandydata na

prezydenta – Filipa Vujanovića – z wykształcenia prawnika, byłego premiera, przewodniczącego parlamentu, zastępcę Milo Djukanovića w partii, nikt nie był zaskoczony. Niespełna dziesięć lat starszy, obdarzony szczególnym zaufaniem „człowiek prezydenta”, który podczas sporu między dwiema frakcjami w DPS opowiedział się za Djukanovićem, typowany był na jego zastępcę. Przez wiele lat, idąc ramię w ramię z Milo, Vujanović pełnił kolejno funkcje: ministra sprawiedliwości, ministra spraw wewnętrznych, od 1998 roku premiera. Na czarnogórskiej scenie politycznej tym dwóm politykom nie było równych. Gdyby nie niska frekwencja wyborcza można by mówić o sukcesie Filipa Vujanovića. 83,9% głosów uzyskanych już w trakcie pierwszego głosowania świadczyć mogło o sukcesie, tak samego kandydata, jak i partii, z którą był związany (jo, amp, bug, 2002. PAP). Zastosowany wybieg zagwarantował byłemu premierowi nobilitację i dojście na najwyższy urząd państwowy. W gestii prezydenta Filipa Vujanovića leżało powierzenie kandydatowi najsilniejszej partii w parlamencie misji utworzenia rządu. Rola ta przypadła Milo Djukanovićowi, który rozpoczął organizację referendum o niepodległość Czarnogóry. W lipcu 2004 roku Czarnogóra ustanowiła własną flagę – złotego, dwugłowego orła w koronie na czerwonym tle (*Historia Czarnogóry od prehistorii do dnia dzisiejszego*, <http://czarnogora.biz/start/historia/>). Wskaźniki ekonomiczne w państwie stopniowo ulegały poprawie. Dzięki dobrym stosunkom z zagranicą premierowi udało się pozyskać dotacje na potrzeby sektora państwowego, reformę spraw wewnętrznych oraz funkcjonowanie Ministerstwa Sprawiedliwości. Pomocą służyli Czarnogórze głównie Niemcy, USA, Austria i Wielka Brytania, z którymi Djukanović starał się być w jak najlepszych stosunkach. Z pozostałymi państwami europejskimi relacje uznawane były za poprawne. Czarnogóra nie miała otwartych kwestii spornych z sąsiednimi państwami. Uregulowania stosunków bilateralnych wymagała jedynie sytuacja z Serbią. Napięcia miały charakter głównie religijny i narodowy (kwestia Albańczyków), czemu władze Czarnogóry starały się odpowiednio zaradzić. Albańczycy, stanowiący ok. 5% społeczeństwa Czarnogóry, zamieszkiwali w dużej mierze północną część republiki. Działacze albańscy opowiadali się za regionalizacją i dążyli do uformowania niezależnych administracyjnie *opština*, zamieszkanymi przez ich przedstawicieli, tj. głównie w miejscowościach Ulcinj, częściowo

także Bar, Plav i Rožaje. Inicjatywa ta nie zyskała jednak przychylności nawet wśród samych Albańczyków. Wspierano natomiast stworzenie na przedmieściach Podgoricy odrębnej albańskiej dzielnicy Tuzi i otwieranie szkół, w których nauki mogliby pobierać albańscy nauczyciele przeciwni korzystaniu z oferowanej im edukacji na Wydziale Filologicznym w Nikšiću. Ostatecznie władze Podgoricy przystały na propozycję i w stolicy Czarnogóry powołano do życia szkołę albańską.

W swych wypowiedziach, Milo Djukanović argumentował, że niezbędne jest dokonanie zmian w Konstytucji, zagwarantowanie obywatelom prawa do posługiwania się językiem czarnogórskim, zapewnienie przynależności do Czarnogórskiej Cerkwii Prawosławnej. Pomimo że ustawa zasadnicza Republiki Czarnogóry z 1992 roku świadczyć mogła o zachodzących w państwie przemianach ustrojowych, to samym Czarnogórcom nie dawała ona szczególnego poczucia przynależności do państwa. Językiem urzędowym był język serbski (nie czarnogórski), a wyznawcy prawosławia podlegali Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (nie Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej). Rząd Republiki Czarnogóry sprawował władzę wykonawczą, wydawał rozporządzenia, zarządzenia i inne decyzje w celu wykonywania delegacji zawartych w konstytucji oraz wydanych na podstawie ustaw. W skład rządu wchodził: premier, wicepremierzy oraz ministrowie. Członek rządu będący deputowanym do Skupsztiny nie musiał zrzekać się mandatu deputowanego. Rząd ponosił odpowiedzialność przed parlamentem (Wojnicki, 2005, s.51 i nast.). Trwający chroniczny, wewnętrzny kryzys w Serbii, szczególnie widoczny w okresie postmiloszewiczowskim, zabójstwa przywódców sceny politycznej, brak współpracy z Trybunałem w Hadze, wpływały wręcz korzystnie na argumentację Czarnogórców za niepodległością państwa. Największym źródłem sporów była współpraca z Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii (MTKJ), za którą opowiadała się Czarnogóra, a której odmawiała Serbia (chodziło przede wszystkim o sprawę „bohatera narodowego” Ratko Mladića czy Radovana Karadžića (Bičkov, 2009, s. 209). Starając się zaszkodzić planom odseparowania Podgoricy, Belgrad groził zwiększeniem opłat celnych, pięciokrotnym podwyższeniem świadczeń dla czarnogórskiej młodzieży studiującej w stolicy, podniesieniem opłat za pomoc medyczną. Szerzył propagandę, w centrum zainteresowania

stawiając samego Milo Djukanovića i jego najbliższych współpracowników i rodzinę. Był to „odwet” za zwycięstwo polityczne nad Milosevićem i Bulatovićem (Codogni, 2007, s. 81). W 2001 roku Bałkany obieżyły doniesienia prasowe informujące o tym, że w latach 1999-2000 Djukanović powiązany był z włoską mafią papierosową (az, mc, kks, 2002. PAP). Zdaniem zaangażowanej w sprawę prokuratury w Bari aż 50% czarnogórskiego PKB pochodziło wówczas z przemytu papierosów, którego początków dopatrywano się wraz z rozpoczęciem działań wojennych w byłej Jugosławii. Z wypowiedzi członków włoskiej mafii jasno wynikało, że w okresie rządów Djukanovića w latach 1994-2002 Czarnogóra była wręcz „rajem dla przemytu” i przemytników, niejednokrotnie też schronieniem dla przestępców. „Żądza pieniądza sprawiła, że Djukanović nie miał oporów przed prowadzeniem nielegalnych interesów z Włochami” – pisali reporterzy (RTVBN, 2015, 25 października). W 2003 roku sąd w Neapolu wydał podobno nawet nakaz aresztowania Djukanovića. Z uwagi na fakt, że czarnogórski polityk chroniony był immunitetem, nie miał on mocy prawnej (aaz, ro, 2005. PAP). Nie uzasadniając swej decyzji, po pewnym czasie sąd w Bari wycofał się jednak z prowadzenia sprawy, co – jak zauważają media – podyktowane było względami politycznymi i tym, że główny podejrzany sprawował wysokie funkcje państwowe (RTVBN, 2015, 25 października). Sam Djukanović dementował zarzuty, zapewniając że jest niewinny a spekulacje to wyłącznie pretekst dla „destabilizacji Czarnogóry” (afp, ap, 2002. PAP). Gazety, które przedrukowały doniesienia z chorwackiej prasy zostały pozwane przez polityka do sądu. Redaktor naczelny dziennika „Dan” został pozbawiony wolności na pięć miesięcy „za decyzję o przedruku obraźliwych informacji” (RTVBN, 2015, 25 października). Dziennik zaś zobowiązany został do przekazania 15,5 tys. euro odszkodowania za straty moralne polityka.

W 2006 roku Milo Djukanović zrealizował swój plan, doprowadzając Czarnogórę do niezależności państwowej. W referendum o niepodległości udział wzięło 86,3% uprawnionych do głosowania (ksaj, 2006. PAP). 3 czerwca Czarnogóra powróciła na mapę Europy jako samodzielne państwo. Pierwsze wybory parlamentarne i lokalne w republice odbyły się 10 września 2006 roku. Ówczesny premier Milo Djukanović nazwał je „drugą połową meczu”, rozpoczętego 21 maja. Miał on przesądzić o zwycięstwie najlepszych

i doprowadzić na szczyt najbardziej zasłużonego polityka. (jo/kan/gma, 2006. PAP).

Konkludując, warto odnieść się do słów socjologa Piotra Sztompki, który prowadząc badania nad społeczeństwem pisze, że

Władza jest zjawiskiem przenikającym życie społeczne we wszystkich jego obszarach, obecnym we wszystkich społeczeństwach, historycznych i współczesnych. Na jednym biegunie, w największej makroskali, jest ona centralnym aspektem politycznych stosunków międzynarodowych, a także relacji gospodarczych między państwami czy korporacjami międzynarodowymi. Na drugim biegunie, w skali mikro, realizuje się w najprostszych międzyludzkich kontaktach, czy interakcjach (Sztompka, 2003, s. 369).

Są politycy, dla których władza jest tym, co napędza do działania i stanowi sens sam w sobie. Nieustanne dążenie do jej utrzymania, panowania nad losem państwa i narodu zdaje się być podstawą ich funkcjonowania, wieczną realizacją oczekiwań ze strony społeczeństwa i innych aktorów sceny politycznej. Chęć dośnięcia ideału, pozostawienia po sobie spisanych kart historii nieustannie nie pozwala im odejść w cień, nieprzerwanie utrzymując na politycznej fali. Wizja rozwoju państwa, jego naprawy przyświeca przyjętej ideologii niezależnie od tego, czy obrana opcja działania zbieżna jest z oczekiwaniami ogółu, czy nie. Milo Djukanović jest przykładem przywódcy, który od najmłodszych lat kształtował swoje poglądy polityczne na podstawie wypowiedzi i obserwacji najbliższych. Urodzony w Czarnogórze dojrzał pod okiem ojca – sędziego, funkcjonariusza Sojuszu Komunistów Czarnogóry – kształtując swoje poglądy światopoglądowe i nabierając obycia w kręgach politycznych. Etatowy działacz partyjny, bliski współpracownik Momira Bulatovića, członek Centralnego Związku Komunistów Jugosławii. Odważył się przeciwstawić Slobodanowi Milosevićowi i odejść od narzuconej przezeń ideologii, niczym w latach czterdziestych XX wieku postąpił Josip Broz Tito, uciekając spod hegemonii ZSRR. Podobnie jak Stalinowi nie udało się obalić jugosłowiańskiego przywódcy, tak Milosević nie miał możliwości dosięgnąć i ukarać swego ucznia. Milo Djukanović na początku lat dziewięćdziesiątych został najmłodszym premierem w Europie. Niespełna trzydziestoletni mężczyzna stał się głównym architektem Czarnogóry, prowadząc kraj ku zjednoczonej

Europie. Dzięki jego polityce udało się doprowadzić do normalizacji stosunków z państwami Zachodu, uzyskać pomoc gospodarczą i odciąć od polityki serbskich nacjonalistów, stając się orędownikiem niepodległości Czarnogóry.

BIBLIOGRAFIA

- aaz, ro. (2005, 5 lipca). *Serbia-Czarnogóra, 40% papierosów z kontrabandy*. PAP.
- afp, ap, (2002, 30 czerwca) *Czarnogóra żąda od Włoch wyjaśnień ws. oskarżenia Djukanovića*. PAP.
- az, mc, kks. (2002, 28 czerwca). *Prezydent podejrzany o udział w przemyśle papierosów*. PAP.
- Bičkov, J.E. (2009). *Crna Gora od prošlog ka sadašnjem*. Budva: Kuća knjige.
- Bibliografija.org (201b, 10 sierpnia). *Milo Djukanović*. <https://www.biografija.org/politika/milo-djukanovic/> (pobrano 12.12.2019 r.).
- Codogni, P. (2007). *Czarnogóra, Państwa Europy Środkowo-Wschodniej, Europa Środkowo-Wschodnia, XVII, 281-297*.
- Demokratska Partija Socjalista(B.d). www.dps.me (pobrano 10.01.2020 r.).
- Felczak W., Wasilewski T.(1985). *Historia Jugosławi*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grujić, D. (2002, 14 listopada). *Fleksibilna britva, Milo Djukanović, Politički portret*. Vreme.com. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=327446> (pobrano 10.01.2020 r.)
- Historia Czarnogóry od prehistorii do dnia dzisiejszego*. (b.d) <http://czarnogora.biz/start/historia/> (pobrano 23.02.2013 r.)
- ik, ro. (2008, 29 lutego). *Djukanović, silny człowiek Czarnogóry wraca do władzy*. PAP.
- Jelavich B.(2005) *Historia Bałkanów. Wiek XX*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jku/ro/raf. (2002, 19 kwietnia). *Premier Czarnogóry podał się do dymisji*. PAP.
- jo, amp, bug.(2002, 23 grudnia). *Vujanović będzie kandydował w powtórnych wyborach*. PAP.
- jo/kan/gma. (2006, 8 września). *Pierwsze wybory parlamentarne w niepodległej Czarnogórze*. PAP.
- jo, mc. (2003, 4 lutego). *Nowe państwo Serbia i Czarnogóra w pigułce*. PAP.
- jo/ro/bug/mik. (2002, 14 marca). *Serbia i Czarnogóra podpisały układ o nowym państwie*. PAP.

- kar/mc/dym. (2002, 14 marca). *Czarnogóra podzielona ws. Układu z Belgradem, Bałkany zadowolone*. PAP.
- klm, ro.(2006, 22 maja). *Bałkańskie reakcje na referendum w Czarnogórze*. PAP.
- Manteuffel, W. (2007, 16 stycznia). *Bałkany Zachodnie w drodze do UE*. Portal Spraw Zagranicznych, www.psz.pl (pobrano 6.01.2020 r.)
- Mmp/amp/raf. (2002, 18 marca). *Kosztunica: ustąpię, jeśli nie ratyfikują układu*. PAP.
- Nedeljnik,(2019, 11 stycznia). *30 godina Milove i Momirove revolucije: Kako su „mladi, pametni i lijepi” u dzemperima smelili „kravatase”*. <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/30-godina-milove-i-momirove-revolucije-kako-su-mladi-pametni-i-lijepi-u-dzemperima-smenili-kravatasePredsjednik.me> (b.d.).*Milo Djukanović, Biografija*. <http://www.predsjudnik.me/biography.html> (pobrano 02.02.2020 r.)
- Roszkowski, W., Kofman, J. (red.) (2005). *Słownik Biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*. Warszawa: Rytm.
- RTVBN (2015, 25 października). *Evo, zašto narod više „Milo, lopove”!*. <https://www.rtvbn.com/362800/Evo-zasto-narod-vice-Milo-lopove%3E>, (pobrano 13.01.2020 r.)
- Slobodna Evropa (2017, 13 lipca). *Crna Gora nema mira od Mila i Momira*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/milo-djukanovic-i-momir-bulaticrascjep/28614999.html> (pobrano 12.12.2019 r.)
- Sztompka, P. (2003). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak.
- Wojnicki, J.(2005). *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*. Warszawa: Wyd. Sejmowe.
- Wojnicki, J.(2003). *Przeobrażenia ustrojowe państw postjugosłowiańskich (1990-2003)*. Pułtusk:Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Wprost.pl (2002, 14 marca). *Czarnogóra:quasi niepodległość*. <https://www.wprost.pl/swiat/24005/Czarnogora-quasi-niepodleglosc.html> (pobrano 12.01.2020 r.)
- Zacharias, M.J. (2002). *Rozpad Związku Komunistów Jugosławii w 1990 r. Dzieje najnowsze, 34 (3), 11-139*.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>